

Г. Підгрушний,
доктор географічних наук, завідувач відділу
суспільно-географічних досліджень
Інституту географії НАН України

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДІАГНОСТИКИ МІСТ ПРИ РОЗРОБЦІ СТРАТЕГІЙ ЇХ РОЗВИТКУ

Роль наукового пізнання в практиці суспільного розвитку полягає у вирішенні низки взаємозв'язаних проблем, що зводяться до адекватної інтерпретації суспільно-територіальних процесів та явищ, прогнозування їх розвитку та розроблення конструктивних заходів спрямованих на їх удосконалення. Значення містобудівної науки в цьому процесі важко применшити. Адже саме комплекс цих наукових дисциплін (урбаністика, регіоналістика, суспільна географія та ін.) покликаний забезпечити вирішення надскладних завдань – розробку оптимальних рішень щодо напрямків розвитку міст та їх мереж на довготривалу перспективу.

Всі згадані наукові завдання конкретизуються та синтезуються у відповідних стратегічних розробках, головними з яких є генеральні плани міст, стратегії їх соціально-економічного розвитку тощо. Ці документи як і будь-які стратегічні плани розвитку суспільно-територіальних систем спрямовані на їх структурну трансформацію та досягнення ними в майбутньому бажаних станів. Іншими словами, стратегічний план – це план дій, що визначає пріоритетні стратегічні завдання розвитку, його ресурси, комплекс заходів та послідовність їх реалізації для досягнення бажаного стану системи.

Враховуючи суспільну значимість стратегічних планів розвитку міст, принципово важливе значення мають теоретико-методологічні засади, з позиції яких вони створюються. Доречно згадати, у зв'язку з цим, відому сентенцію А. Ейнштейна про те, що вирішити проблему з тих позицій, які породили її, неможливо. В умовах принципово нових економічних, соціальних та геополітичних реалій, в яких розвивається сьогодні Україна, все це зумовлює необхідність застосування принципово нових методологічних підходів у теорії та практиці

містобудування. Такі підходи формуються в рамках так званої постнекласичної методології пізнання, становлення якої відбувається на нинішньому етапі розвитку науки.

Базовим у цій методології є положення про те, що суб'єкт – це породження і невід'ємна складова оточуючого світу (об'єкта). Виходячи з цього, в основі постнекласичного світосприйняття та наукових рефлексій лежить, за виразом В.В. Кизими, «суб'єкт-об'єктная тотальность как самостоятельный объект исследования и управления» [1, с.8]. Іманентно притаманним атрибутом такої тотальності на усіх рівнях її прояву є саморух, що генерується внутрішньою взаємодією складових елементів та проявляється у самоорганізації, саморегуляції та саморозвитку. Така взаємодія елементів лежить в основі трансформації суб'єктно-об'єктної реальності і має імовірнісний характер. Відтак, процес розвитку потенційно має цілу низку можливих напрямів і варіантів. Нелінійна природа цього процесу характеризується емерджентністю, фрактальністю, біфуркаційними переходами тощо.

Зазначена сутність постнекласичної методології пізнання проектується в низку теорій та концепцій, що мають сьогодні для науки пріоритетне значення. Перед усім, це теорія неоеволюціонізму та близька до неї за суттю теорія універсального еволюціонізму, які постулюють універсальність закономірностей еволюційного розвитку як природних, так і суспільних систем. В основі еволюційного поступу цих систем лежить мінливість форм та взаємодії їх елементів, «автоматичний відбір» серед них найбільш ефективно функціонуючих тощо.

До числа таких систем належать і міста різної величини, функціональних типів та ієрархічних рівнів. Ключовими елементами їх розвитку виступають різні види економічної діяльності. Зміна форм їх організації (в тому числі і територіальної) та характеру взаємодії з іншими елементами суспільно-територіальних систем міст значною мірою зумовлює їх стадійно-еволюційний розвиток.

Постнекласичне сприйняття реальності тісно кореспондується з синергетичним підходом, що сьогодні досить стрімко набув загальнонаукового значення та став домінуючим у багатьох наукових дисциплінах. Розроблені в рамках некласичної методології статичні системи при синергетичному підході набувають ознак емерджентності, динаміки, невірноваженості та нестійкості, а головним їх атрибутом

стає самоорганізація та саморозвиток. Поєднана взаємодія елементів таких систем надає їм нової якості, що не може виникнути в результаті поодинокі дії кожного з елементів. Однією з головних ознак синергетичних систем є чергування їх стійких та хаотичних станів.

Із сказаного випливає, що місто як суспільно-територіальне утворення являє собою синергетичну систему з усіма притаманними їй атрибутами – емерджентністю, динамікою та неврівноваженістю, чергуванням стійких та нестійких станів, здатністю до самоорганізації та саморегуляції тощо.

Динаміка міських структур та нестійкі стани суспільно-територіальної системи міста детермінуються особливостями розвитку містоформуючих та містопідтримуючих видів економічної діяльності. В основі їх розвитку лежить циклічність, що передбачає наявність «поворотних точок», де й зароджуються нестійкі стани та відбуваються біфуркаційні переходи. Самоорганізація та саморегуляція міського розвитку визначається не тільки його циклічними закономірностями та механізмами ринкової регуляції, а й потенційною здатністю соціуму загалом, і його еліт зокрема, здійснювати дії, спрямовані на стабілізацію міських структур, шляхом проведення їх раціональної трансформації.

Отже, спираючись на базові положення постнекласичної методології пізнання, ми можемо сформулювати наукові принципи розроблення стратегій розвитку міст в сучасних умовах. До числа таких принципів належать:

1) *діалектизм*, що передбачає розгляд об'єкта дослідження з позиції перманентного розвитку, тісного взаємозв'язку з оточуючою реальністю та детермінованістю;

2) *суб'єктно-об'єктна цілісність*, що органічно випливає з постнекласичної методології пізнання і передбачає розгляд міста як основного об'єкта дослідження у нерозривному взаємозв'язку з його соціумом, що виступає у ролі суб'єкта;

3) *системність*, що передбачає наявність у суспільно-територіальних системах міст синергетичних ознак – емерджентності, неврівноваженості, чергування стійких та нестійких станів і фаз розвитку тощо;

4) *еволюціонізм*, що притаманний синергетичним системам та передбачає ускладнення суспільно-територіальних систем у процесі їх розвитку, який загалом має асинхронний, стадійний характер;

5) *мультиплікативність*, яка лежить в основі комплексного соціально-економічного розвитку суспільно-територіальних систем міст та породжується дією ендогенних та екзогенних чинників.

Розробленню реалістичних стратегічних планів розвитку міст (генеральних планів, стратегій соціально-економічного розвитку та ін.) має передувати їх діагностика. Поняття «діагностика» (від грец. *diagnostikos* – розпізнавання), не дивлячись на свій загальнонауковий статус та широке застосування в багатьох наукових дисциплінах (в тому числі і в економіці), поки що не набуло достатнього поширення в теорії і практиці містобудування.

У зв'язку з цим, слід зазначити, що дане поняття є достатньо емним і придатним для означення комплексу дослідницьких процедур, спрямованих на розпізнання сутності процесів та явищ, виявлення закономірностей їх появу та проблем розвитку. Виходячи із сутності даного поняття, стає очевидним, що діагностика міст має стати невід'ємною складовою стратегічного планування їх розвитку.

Таким чином, в основу діагностики міст має бути покладено вирішення низки взаємозв'язаних завдань. Перед усім це стосується аналізу стану розвитку міста як надскладної суспільно-територіальної системи. Такий аналіз передбачає дослідження структурних компонентів суспільно-територіальної системи міста в статичності (виявлення складу, масштабів розвитку та співвідношень основних компонентів системи) та динаміці (виявлення трендів їх розвитку). При цьому слід відмітити, що структурні компоненти суспільно-територіальної системи об'єднуються в декілька тісно взаємозв'язаних підсистемних блоків – природно-ресурсний, соціальний, господарський (економічний) та управлінський.

Складовими компонентами природно-ресурсної підсистеми є родовища корисних копалин, окремі лісові масиви, водні об'єкти, ділянки заповідних територій тощо. Вони характеризуються продуктивністю, величиною території, яку займають і т. п. Ці та інші характеристики природно-ресурсних компонентів дозволяють виявити функціональну роль, яку вони відіграють у місті, кількісні співвідношення та пропорції між ними, динаміку змін за певні часові проміжки, їх тенденції та закономірності.

Компонентами економічної підсистеми є окремі підприємства та установи, що, залежно від виконуваних функцій та спеціалізації, об'єднуються у види економічної діяльності, сектори економіки

(первинний, вторинний, третинний та четвертинний) тощо. Пропорції та кількісні відношення між компонентами господарської підсистеми, їх динаміка та траєкторія розвитку можуть бути виявлені на основі певних параметрів, що їх характеризують. Найбільш репрезентативними з них є чисельність працюючих, вартість виробленої продукції, наданих послуг чи основних засобів, показники ефективності функціонування тощо.

Соціальна підсистема міста значною мірою асоціюється з його соціумом, що являє собою спільність людей, які проживають на певній території [2, с. 253]. Незважаючи на достатньо високий рівень вивченості проблем функціонування соціуму, що пов'язано з їх міждисциплінарним характером, дослідження соціальної підсистеми міста як ключової складової його компонентної структури та чинника розвитку все ще не знайшло належного висвітлення у науковій літературі з проблем урбаністики. Однак, як показує світовий досвід, морально-психологічний стан соціуму, особливості менталітету його членів, домінуючі форми їх суспільної поведінки тощо справляють значний вплив на розвиток міст.

Компонентами соціальної підсистеми міста слід вважати окремі групи людей, що виділяються на основі певних критеріїв. Саме ці критерії і визначають пропорції, кількісні та якісні відношення між певними групами людей, що фактично надає їм ознак компонентів різного ієрархічного рівня у структурі міста. До критеріїв найвищого ієрархічного рівня слід віднести демографічні та суто соціальні характеристики населення міста. У відповідності з ними міський соціум може бути поділений на демографічні групи залежно від вікових та статевих ознак, сімейного стану населення, ознак його здоров'я тощо. До суто соціальних належать групи людей, що виділяються за особливостями зайнятості у господарській діяльності, майновими ознаками та рівнем доходів, за освітньо-культурним рівнем, способом та якістю життя, етнічними ознаками і т.п. Надзвичайно важливе значення при аналізі соціальної підсистеми міста має дослідження змін у складі та співвідношеннях соціальних груп населення міста в певні періоди.

Таке розуміння сутності компонентного складу соціальної підсистеми міста певною мірою ототожнюється з поняттям соціальної структури суспільства, яке широко використовується у соціологічних дослідженнях. Соціальна структура являє собою «совокупність

социальных (класс, трудовой коллектив, группа, слой), социально-демографических (молодежь, пенсионеры), профессионально-квалификационных, территориальных (тип поселения) и этнических общностей, связанных относительно устойчивыми взаимными отношениями между ними» [3, с. 355]. Кореспондування зазначених понять відкриває широкі можливості для застосування соціологічних методів в урбаністичних дослідженнях, зокрема при розробленні стратегій розвитку міст.

Компонентна структура міста як цілісного суспільно-територіального утворення передбачає наявність управлінської підсистеми. До числа компонент цієї підсистеми належать органи міського управління, організації, що координують та контролюють діяльність окремих сфер та видів господарської діяльності в місті, життєдіяльність соціуму тощо. Головним їх завданням є здійснення функції програмного управління, регулювання та саморегулювання [4, с. 422] розвитку міста.

У сучасних умовах управління містами України здійснюється не тільки, чи навіть не стільки їх власними управлінськими підсистемами, скільки за рахунок зовнішніх управлінських впливів. Іншими словами, мова йде про домінування процесів зовнішнього регулювання над саморегулюванням в управлінні розвитком міст. Таким чином, вимальовується доволі складна картина взаємозв'язків між компонентами управлінської підсистеми міста та регіональних і державних органів управління.

Складність та багатогранність процесів управління міським розвитком, множинність об'єктно-суб'єктних взаємозв'язків, що виникають при цьому, дали окремим вченим цілком виправдані підстави виділити в якості самостійного утворення організаційну [5] та функціонально-управлінську [6] структури. У зв'язку з цим, варто зазначити, що виділення названих структур не заперечує можливості існування управлінської підсистеми у компонентній структурі суспільно-територіальної системи міста. Однак, вказані поняття не є тотожними. Управлінська підсистема міста – це лише склад та співвідношення компонентів, що виконують організаційно-регулятивні функції та їх ієрархічна супідрядність. Управлінська ж структура передусім відображає сукупність взаємозв'язків та відношень, що виникають між органами міського, регіонального та державного управління.

Специфіка виконуваних кожною з охарактеризованих підсистем міста функцій робить досить проблематичним їх формальне співставлення. Тому аналіз компонентної структури суспільно-територіальної системи міста не може мати наскрізного характеру, а можливий лише у рамках кожної з підсистем. Склад та взаємозв'язок елементів кожної із підсистем дозволяє виділити в рамках компонентної структури міста як окремі утворення економічну, соціальну та інші структури.

Дуже важливим при аналізі стану та динаміки розвитку суспільно-територіальної системи міста є встановлення взаємозв'язків між підсистемами, виявлення синергетичних ефектів, що виникають при цьому. До їх числа перед усім належать різні прояви агломераційного ефекту, ефекти міського бренду, адміністративно-територіального статусу і т.п.

Серед визначальних задач, що лежать в основі розроблення стратегічних планів слід назвати також і виявлення проблем розвитку міст. Ця дослідницька процедура ґрунтується на аналізі стану розвитку міста, а виявлені проблеми відповідно стосуються окремих структурних блоків міської суспільно-територіальної системи. Таким чином в комплексі проблем розвитку міста перед усім виділяються економічні (проблеми розвитку виробництва, інфраструктури, невиробничої сфери), соціальні та демографічні, екологічні, територіальні та управлінські й інші проблеми міського розвитку.

Наступним ключовим завданням у проведенні діагностики міст є визначення потенціалу їх розвитку. Під цим поняттям я розумію комплекс внутрішніх та зовнішніх по відношенню до міста природних, економічних, соціально-демографічних та інших чинників, передумов та особливостей розвитку території, який в певний період, при інших рівних обставинах здатний забезпечити соціально-економічний розвиток міста у відповідності із прогресивними загальносвітовими тенденціями.

Важливість визначення потенціалу розвитку міст у процесі проведення їх діагностики зумовлена з одного боку тим, що величина і специфіка потенціалу значною мірою впливає на формування проблем розвитку міст, а з іншого – є базисом для їх вирішення. Тобто, масштаби потенціалу, його структурна специфіка та особливості генезису визначають перспективи міського розвитку.

Іншими словами, мова йде про наявність екзогенних та ендогенних чинників, передумов та можливостей розвитку міста. Ці

можливості далеко не завжди зводяться лише до доступу до певних видів матеріальних ресурсів. Цілком закономірно, що в складних системах, якими є міста та їх мережі може виникати синергія, породжена певними поєднаннями чинників розвитку. До їх числа, крім іншого належить суспільно-географічне положення міста, його функціональні особливості, місце та роль в поселенській мережі та ін. Ці мережі перебувають на певних етапах еволюційного розвитку, при яких в окремих містах, внаслідок складних процесів системної саморегуляції виникає та реалізується своєрідна «енергія зростання».

Складні процеси стадійно-еволюційного розвитку поселенських мереж описуються цілим рядом моделей. Серед них, перед усім, слід назвати моделі Дж. Фридмана, Дж. Джибса, Т. Контулі, Ж. Зайнчовської [8] та ін. Не вдаючись в деталі, зазначимо, що не дивлячись на певні відміни в критеріях і підходах використаних в цих моделях, вони мають ряд спільних рис. Кожна із стадій (фаз) еволюційного розвитку поселенської мережі характеризується прискореним зростанням, або навпаки, стагнацією окремих типів поселень. Для прикладу, на окремих етапах розвитку поселенської мережі відбувається сповільнення росту ядер агломерацій та прискорене зростання міст-супутників, активізується розвиток міст у міжагломераційному просторі і т.п.

Всі ці та інші об'єктивні процеси розвитку поселенських мереж, як власне і самих міст, мають бути враховані при проведенні діагностики та розробці стратегій їх розвитку. Саме ці розробки будуть лежати в основі прийняття управлінських рішень щодо перспективного розвитку міст. Виключно важливо, щоб ці рішення підсилювали і сприяли об'єктивним проявам та закономірностям самоорганізації суспільно-територіальних систем міст та їх мереж.

Список літератури

1. *Кизима В.В.* Человек – субъект или объект ландшафтных преобразований? // *Людина в ландшафті ХХІ століття: Гуманізація географії. Проблеми постнекласичної методології.* – К., 1998. – С. 8–11.
2. *Регіональна економіка: словник-довідник* / О.Д. Богорад, О.М. Невелєв, В.М. Падалка та ін. – К.: НДІСПМ, 2004. – 346 с.
3. *Социологический справочник* / под. ред. В.И. Воловича. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 382 с.
4. *Лопатников Л.И.* Экономико-математический словарь: словарь современной экономической науки. – М.: АБФ, 1996. – 704 с.

5. *Паламарчук А.М.* Общественно-территориальные системы (логико-математическое моделирование): монографія / А.М. Паламарчук. – К.: Наукова думка, 1992. – 272 с.
6. *Пістун М.Д.* Основи теорії суспільної географії: навч. посібник / М.Д. Пістун. – К.: Вища школа, 1996. – 231 с.
7. *Підгрушній Г.П.* Промисловість і регіональний розвиток / Г.П. Підгрушній. – К.: Інститут географії НАН України, 2009. – 300 с.
8. *Трейвиш А.И.* Город, район, страна и мир. Развитие России глазами страноведа / А.И. Трейвиш. – М.: Новый хронограф, 2009. – 372 с.

Стаття надійшла до редколегії 7 серпня 2012 року.